

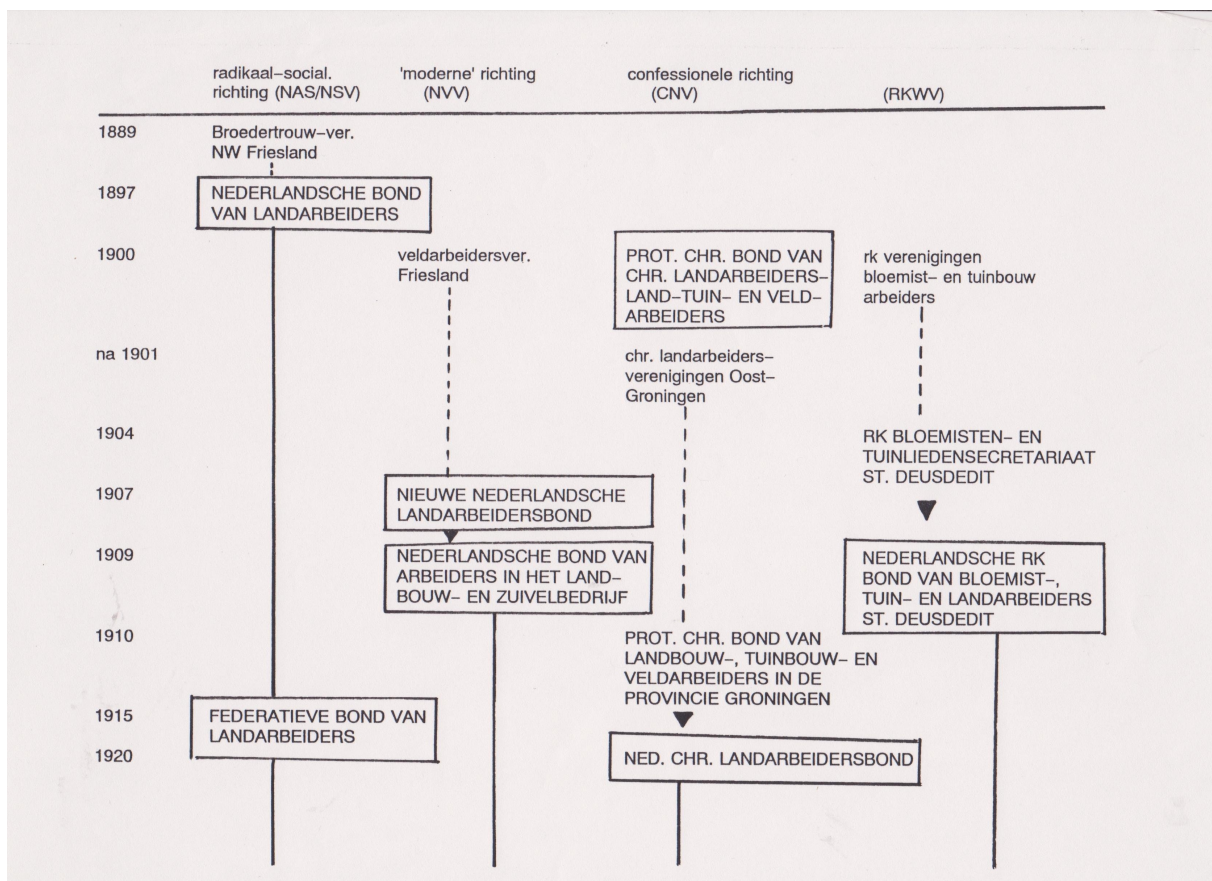
Friezen en de ontwikkeling van de landarbeidersorganisatie in Nederland, 1889-1940

Johan Frieswijk

Inleiding

Regionale verschillen en regionale accenten zijn inherent aan een levensbeschouwelijk zo verkaveld land als Nederland. Dat geldt vanzelfsprekend ook voor de organisatie van de landarbeiders. Vandaar dat een verhaal over Friezen en de landarbeidersorganisatie in Nederland, een verhaal met een regionale invalshoek, in de eerste plaats niet los gezien kan worden van een schets van de verzuilde ontwikkeling van de landarbeidersbeweging. Daarnaast wil ik mijn verhaal niet te zeer concentreren op Friese invloeden. De provincie Friesland is – hoe eigenzinnig ook – een deel van Nederland. Vandaar dat ik in de tweede plaats de invloed van Friezen op de landarbeidersorganisatie zal afmeten binnen het landelijke geheel en de Friezen zal confronteren met bewoners van andere regio's.

Zoals de gehele vakbeweging is de landarbeidersorganisatie verdeeld in verschillende richtingen. Daarbij zijn vier hoofdrichtingen te onderscheiden. We hebben een radicaal-socialistische richting, een op de sociaal-democratie georiënteerde zogeheten 'moderne' richting, en twee confessionele stromingen: een protestants-christelijke en een rooms-katholieke richting. Gemakshalve heb ik de 'neutrale' richting en een tweede protestantse vakbeweging, meer op de Christelijk-Historische Unie georiënteerd, niet in dit schema opgenomen. U ziet hier hoe die stromingen in de loop van de geschiedenis vorm hebben gekregen.

De oudste richting is de radicale, de bij het Nationaal Arbeids-Secretariaat in Nederland, het NAS, aangesloten Nederlandsche Bond van Landarbeiders. Als reactie daarop ontstaat de 'moderne' richting binnen de socialistische vakbeweging. Daarna ontwikkelen zich als reactie op de Spoorwegstakingen van 1903 de agrarische confessionele organisaties.

Regionale spreiding van de vakverenigingen in de landbouw

De regionale verspreiding van de diverse landarbeidersverenigingen in Nederland brengt de ontwikkeling in de loop der jaren in beeld. In 1896 zijn er slechts enkele verenigingen: het zijn socialistische organisaties (de zwarte rondjes) of katholieke verenigingen van arbeiders in de tuinbouw en de bloembollen (open rondjes). Er zijn nog geen christelijke verenigingen van landarbeiders.

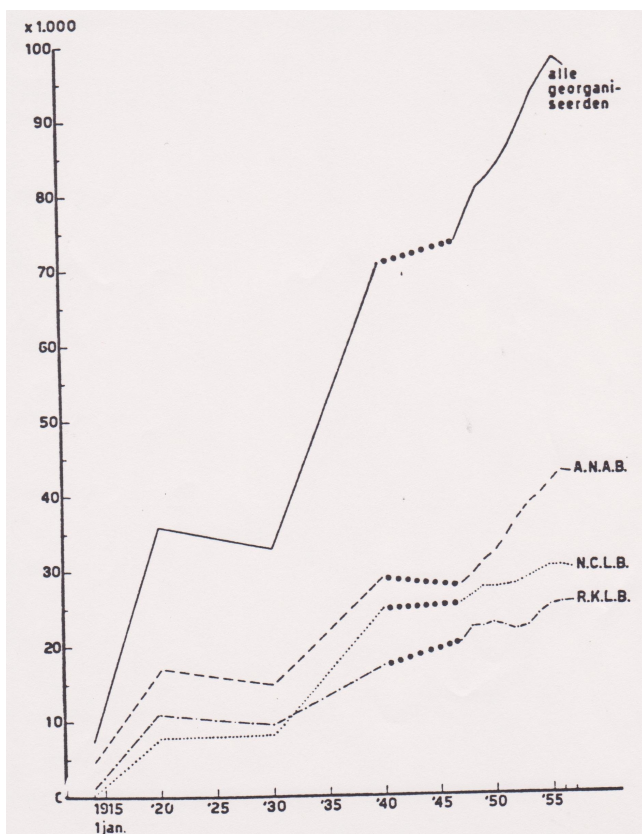
- algemene vakverenigingen
- katholieke vakverenigingen
- x protestants-christelijke

In 1907 heeft de vakorganisatie van landarbeiders zich sterk uitgebreid. De zwarte rondjes zijn algemene organisaties, al dan niet bij de NAS- of NVV-landarbeidersbond aangesloten; er zijn vooral in de provincies Zuid- en Noord-Holland en Utrecht enkele katholieke verenigingen (open rondjes) bijgekomen en in Friesland en Groningen zijn een aantal christelijke verenigingen ontstaan. Dat beeld is in 1913 nauwelijks veranderd. De zwarte stippen staan nu voor afdelingen van de landarbeidersbond van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen, het NVV, en deze domineren.

Het regionale accent is duidelijk. Het Noorden (Friesland, Groningen en Drenthe) en Noord- en Zuid-Holland zijn de gebieden waar landarbeiders zich hebben georganiseerd.

Het verloop van de ledentallen per vakorganisatie over de jaren 1915-1955 maakt ook de relatief late organisatie van de landarbeiders zichtbaar. Uit de grafiek blijkt zowel de gelijktijdige ontwikkeling van de NVV- en de katholieke bond na 1915 als de snelle ontwikkeling van de landarbeidersbond van het Christelijk Nationaal Vakverbond, het CNV, na 1930. Dat de overheid de werklozenverzekering aan de vakbonden opdroeg, heeft in de ontwikkeling van de vakorganisatie na 1917 en in de jaren dertig een belangrijke rol gespeeld.

Ook uit een vergelijking van het aantal georganiseerde arbeiders in de landbouw met die in de industrie wordt deze ontwikkeling duidelijk. Overigens blijkt uit deze cijfers tevens, dat het percentage in een vakvereniging georganiseerden in de landbouw relatief laag was: hooguit een twintig procent.

1 Jan. ¹⁾	Aantal personen werkzaam in de		Aantal georganiseerden in de			
	Landbouw	Industrie	Landbouw	Industrie	Landbouw	Industrie
	Absoluut		Absoluut		Procenten	
1909...	395.800	—	3.200	—	0.8	—
1920...	424.550	804.150	37.750	330.400	8.9	41.1
1930...	384.900	986.250	38.500	336.300	10.—	34.1
1931...	—	—	37.907	324.042	9.8	32.8
1932...	—	—	56.851	383.903	14.7	38.9
1933...	—	—	78.883	396.761	20.5	40.2
1934...	—	—	83.688	383.510	21.7	38.9
1935...	—	—	80.397	360.324	20.8	36.5
1936...	—	—	73.961	346.998	19.2	35.2
1937...	—	—	74.148	343.335	19.3	34.8
1938...	—	—	73.753	354.326	19.2	35.9

¹⁾ Behalve de jaren 1909, '20 en '30.

Regionale verdeling Bond van Landarbeiders

Terug naar de beginjaren van de landarbeidersorganisatie. De eerste vakvereniging van landarbeiders ontstond in 1889 in het dorpje St. Jacobiparochie in de Noord-Friese gemeente Het Bildt. Daar ligt ook de bakermat van de landarbeidersstrijd en de landarbeidersorganisatie in Nederland.

REGIONALE VERDELING AFDELINGEN NEDERLANDSCHE BOND VAN LANDARBEIDERS 1897-1912

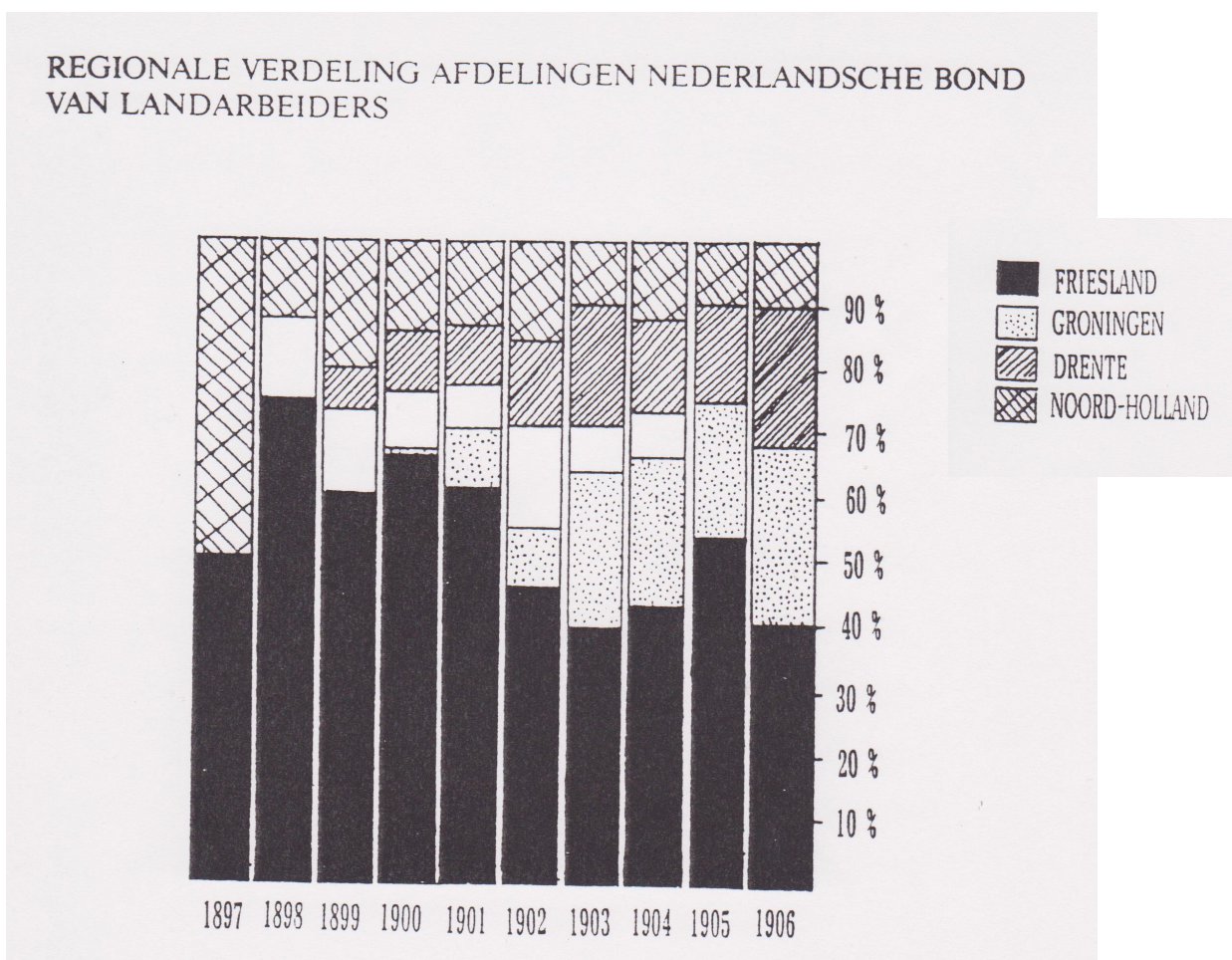
In 1897 ontstond de eerste landelijke bond: de Nederlandsche Bond van Landarbeiders; het hoofdbestuur zetelde in St. Jacobiparochie. Deze organisatie was rond 1903 op zijn hoogtepunt met een 4000 leden, maar zou ook in de jaren daarna - toen zijn landelijke betekenis sterk was verminderd - regionaal nog steeds van zich doen spreken.

Het kaartje met de afdelingen van die bond over de jaren 1897-1912 laat zien, dat de afdelingen van de Bond vooral in het Noorden van Nederland te vinden zijn; de meeste afdelingen waren in Friesland. In die provincie gaat het om de kleibouwstreek langs de kust, het weidegebied in het midden van de provincie en de veengebieden van het Zuidoosten met een uitloop rond Steenwijk; in Groningen betreft het het Oldambt en de zuidelijke Veenkoloniën; in Drenthe de veengebieden.

Nadrukkelijk ontbreekt nog het Hogeland in het noorden van Groningen. En verder vindt men in het land verspreid enige afdelingen, met een kleine concentratie rond Halfweg in de provincie Noord-Holland.

De Bond van Landarbeiders was aanvankelijk dus vooral een Friese zaak. Veel veenarbeiders waren lid van deze bond. Deze veenarbeiders waren in de rest van het jaar actief in het seizoenwerk in de landbouw.

De volgende grafiek brengt de verdeling van afdelingen per provincie treffend in beeld. Van deze organisatie zijn helaas te weinig afdelingsledentallen bekend om een berekening te kunnen maken. Ook het CBS biedt hier geen uitkomst. Omdat in de bond de vrije socialisten van Domela nog in ruime mate vertegenwoordigd waren, wilden de meeste afdelingen geen medewerking geven aan de statistieken van een 'overheidsinstantie' als het CBS.

De tweede fase in de vakorganisatie begint in 1906. Toen werd na jaren van discussie over de strategie van de vakbeweging – over de koers bij stakingen, de actie voor sociale en arbeidswetgeving – door van de Bond van Landarbeiders afgescheiden afdelingen een ‘moderne’ bond opgericht, de Nieuwe Nederlandsche Landarbeidersbond. Het was een samengaan van drie verenigingen in midden Friesland met eentje op het Groninger Hogeland. De nieuwe organisatie sloot zich direct aan bij het een jaar eerder opgerichte NVV en bestond met name uit SDAP-leden. De nieuwe bond bleef klein en was een bijna geheel Friese zaak. Eind 1908 woonden 225 van de 295 leden in Friesland en van de tien afdelingen waren er daar zeven te vinden.

In 1909 fuseerde deze organisatie met de organisatorisch sterke NVV-Zuivelbewerkerbond. De nieuwe bond, die we in het verdere verhaal zullen aanduiden als de NVV-Landarbeidersbond, bleef in de eerste jaren een Noordelijke, maar vooral ook Friese zaak. In de eerste jaren waren ook de zuivelbewerker nog in de meerderheid. Het hoofdbestuur van de bond zou tot in het begin van de jaren twintig in het Friese Leeuwarden zetelen; de betaalde voorzitter was lange jaren een Fries, de zuivelarbeider Piet Hiemstra, sinds 1918 tevens Kamerlid van de SDAP.

Voorlopig kreeg de ‘moderne’ bond geen voet aan de grond op het Hogeland in het noorden van de provincie Groningen, waar overigens nogal wat landarbeiders wel georganiseerd waren, namelijk in afdelingen van de Noorderbond van Werklieden. Veel ging van deze verenigingen weliswaar niet uit, maar ze bleken wel steeds een belemmering te zijn voor het ontstaan van een ‘moderne’ landarbeidersorganisatie op het Hogeland. Dit regionaal bijzondere verschijnsel speelde ook de SDAP parten. De socialist J.H. Schaper wist wel hun steun te verkrijgen om in het parlement te worden gekozen, maar het oprichten van SDAP-afdelingen bleek in die jaren in dit deel van Groningen evenzeer een probleem. In het radicale Oldambt kreeg de Bond overigens netzomin een voet aan de grond. Dat gold ook voor de Friese anarchistische bolwerken in Het Bildt en de Zuidoosthoek.

‘Wat hebben wij met de Friezen te maken’ kreeg bondspropagandist Piet Hiemstra te horen, de talloze malen dat hij de grens was overgegaan om in Groningen te spreken. Enige vooruitgang werd in Groningerland overigens wel gemaakt. ‘Met de grootste moeite en betrekkelijk groote kosten’, zo zegt het verslag, lukte het de ‘moderne’ bond om begin 1912 vier afdelingen op het Hogeland te stichten met een 200-300 leden in totaal. In januari 1912 werd daarop een conferentie bijeengeroepen van elf Groninger SDAP-afdelingen, twee werkliedenverenigingen en de afdeling van de Landarbeidersbond in Usquert. Gespreksonderwerp: de noodzaak van landarbeidersorganisatie.

Daarnaast namen enkele andere werkliedenverenigingen in datzelfde jaar 1912 het initiatief om tot een provinciale Groninger landarbeidersbond te komen, die echter nauwelijks van de grond kwam.

De afdeling Usquert werd in mei 1912 het speerpunt voor de landarbeidersactie in de provincie Groningen. De afdeling van de Landarbeidersbond had een nieuwe loonregeling ontworpen en wilde daar met de boeren een acoord over sluiten. Die gaven echter aanvankelijk niet thuis. De afdeling groeide snel en riep een staking uit. Na korte tijd staakten alle 335 arbeiders in het dorp. Na een week was de zaak beklonken; de boeren gaven toe en werd een loonaccoord gesloten. De staking had een sterk propagandistisch effect, niet alleen in Groningen, maar ook landelijk. De bond groeide van 1100 leden naar 4500. Er konden nu naast Hiemstra andere betaalde bestuurders en propagandisten worden aangetrokken. De doorbraak van de ‘moderne’ bond, behalve op het Hogeland ook in de Groninger en Drentse veenkoloniën en het Oldambt, was daaraan mede te danken. Daarna werd een propagandist aangesteld voor Zuid-Holland en Zeeland.

Regionaal gezien veranderde het beeld van de bond binnen enkele jaren volledig. In 1912 waren er 3, in 1913 al 33 afdelingen in Groningen met 1800 leden. Friesland telde toen weliswaar nog de meeste afdelingen (51), er waren 6 in Drenthe, 21 in Zuid-Holland en 9 in de rest van het land.

In 1914 woonden de meeste leden in Groningen (2500), meer dan de helft van het ledental, tegen 848 (bijna 20%) in Friesland. Daarmee was de landarbeidersorganisatie om tweeërlei reden een nieuwe fase ingegaan. In de eerste plaats was het regionaal accent verschoven naar Groningen; in de tweede plaats was de strijd om de collectieve contracten begonnen. Ik kom daar nog op terug.

Confessionele organisatie

Nu eerst iets over de confessionele organisaties. De in 1900 opgerichte Protestants-Christelijke Bond van Land-, Tuinbouw- en Veldarbeiders bleek geen succes. Na enkele jaren van bloedeloos leven ging de bond ter ziele. Ook daar kwam de helft van de afdelingen uit Friesland. Ook een tweede poging was in Friesland, namelijk in het noordwesten van die provincie. Deze poging om de christelijke landarbeidersorganisatie nieuw leven in te blazen mislukte eveneens.

Enige aanhang bleef regionaal bestaan rond Oostwold, Niewolda en Meeden in Oost-Groningen, waar veel gereformeerden woonden, en in de bollenstreek van Noord-Holland. In het Oldambt werd een nieuwe poging gedaan in 1907, als reactie op de stakingen in die jaren van de restanten van de oude Bond van Landarbeiders. Het ging daarbij in eerste instantie om een protestants-christelijke regionale organisatie in de Ring Oldambt, waaruit in 1910 de Prot. Chr. Bond van Landarbeiders in de provincie Groningen onstond, met 306 leden in zeven afdelingen. Ook in Friesland bleef de christelijke landarbeidersorganisatie aanvankelijk op regionale basis: in enkele Patrimonium-verenigingen, de ring van christelijke landarbeidersverenigingen in Kollumerland en er bestonden nog enkele zelfstandige christelijke landarbeidersverenigingen. Als reactie op stakingen 1912-1914 van de moderne bond ontstond een aantal nieuwe christelijke landarbeidersverenigingen.

Uit deze kern van Friese en Groninger organisaties ontwikkelde zich in 1920 de Nederlandse Christelijke Landarbeidersbond. Daarbij hadden zich de zeer kleine christelijke bonden van zuivelarbeiders en bloemisten- en tuindersknecht en de Veenkoloniale Werkliedenbond in Drenthe aangesloten.

De helft van de 800 leden kwam uit Groningen, een kwart kwam uit Zuid-Holland. Het duurde tot ver in de jaren twintig voor de christelijke bond een belangrijker rol ging spelen in de landelijke ontwikkelingen.

Voor het ontstaan van de katholieke bond moeten we natuurlijk niet in Friesland zijn. De Nederlandsche R.K. Bond van Bloemist-, Tuin- en Landarbeiders St. Deusededit kwam voort uit de verenigingen van bloembollenarbeiders in Noord- en Zuid-Holland. Deze bond was zeer succesvol met het afsluiten van looncontracten met werkgevers in de bollensector.

Laten we – om de analyse van de ledenbestanden af te sluiten – een blik werpen op de regionale verdeling van de verschillende bonden. Duidelijk toont zich aan het begin van de Eerste Wereldoorlog het dominerende karakter van de provincie Groningen in zowel de ‘moderne’ als in de christelijke bond. In die provincie woonde toen de helft van de NVV- en van de CNV-landarbeiders. Van de NVV-bond kwam 16,8% in Friesland. In de confessionele organisaties speelde Zuid-Holland een belangrijke rol. Daar woonde toen een kwart van de leden van de christelijke Landarbeidersbond en 60 % van de leden van de katholieke bond.

REGIONALE VERDELING LEDEN LANDARBEIDERSBONDEN 1914			
	NVV 42%	CNV 5%	RK 20%
Groningen	2.505	464	-
Friesland	848	13	14
Noord-Holland	569	40	715
Zuid-Holland	346	202	1226

(Bron: K.H. van Beek p. 114, 118, 121.)

Noord-Holland leverde bijna alle resterende leden van de katholieke bond en 11,3% van de leden van de NVV-bond.

Voor de Eerste Wereldoorlog vond dus de georganiseerde landarbeidersbeweging met name aanhang

- waar in akkerbouwgebieden een uitgesproken klasse-onderscheid te constateren viel: in het noorden van Friesland, Oost-Groningen en op het Hogeland
- onder de losse arbeiders in de veenstreken van Zuidoost-Friesland, Zuidoost Groningen en Zuidoost Drenthe
- in Zuid- en Noord-Holland, in de confessioneel georiënteerde vooral katholieke vakverenigingen in de Bollenstreek.

In de rest van Nederland vonden de diverse bonden toen nog weinig aanhang.

REGIONALE VERDELING LEDEN LANDARBEIDERSBONDEN 1925-1933					
	Groningen	Friesland	Drenthe	Noorden	rest
1925	30,8	20,7	17,7	69,2	31,2
1929	28,3	23,6	23,3	75,2	24,8
1933	22,0	18,1	18,5	58,6	42,4

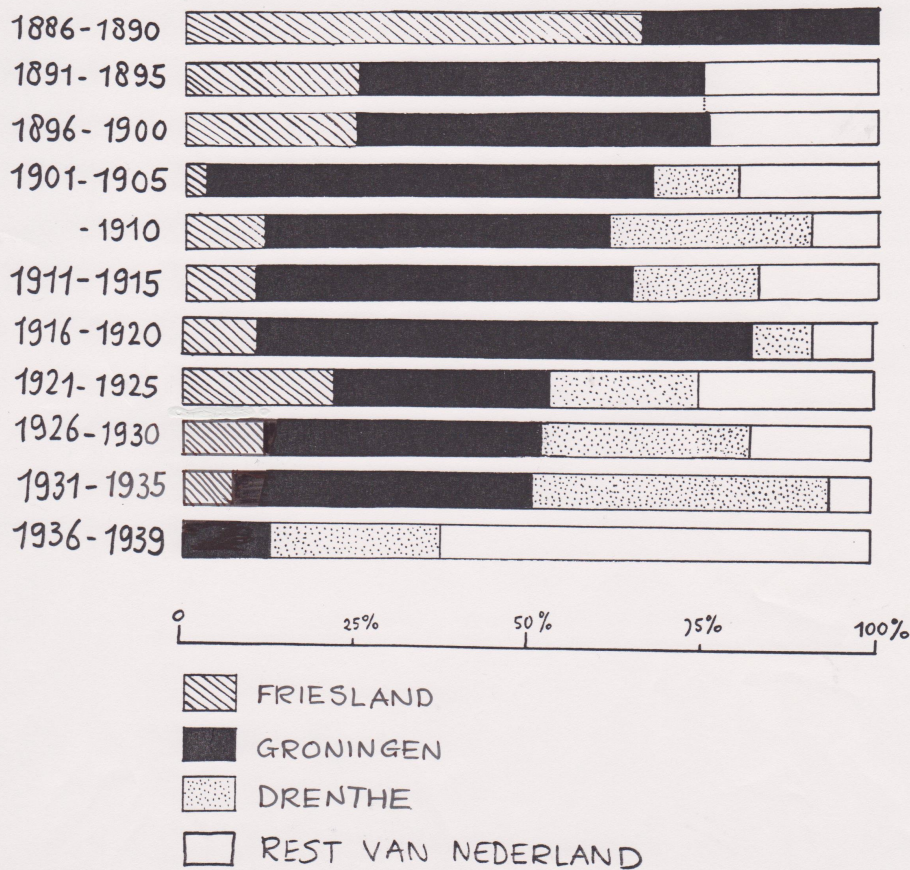
Daarna veranderde de situatie. In de jaren twintig nam het dominerende karakter van het Groningen enigszins af, maar het Noorden bleef in het geheel overheersend, door de groei van de bonden in Friesland en Drenthe. De confessionele bonden groeiden in de jaren twintig en dertig relatief snel. In Zeeland bijvoorbeeld had de landarbeidersorganisatie tot 1920 nog weinig aanhang. Dat gold zowel voor het NVV als voor de confessionele bonden. Het duurde tot ver na de Eerste Wereldoorlog dat de landarbeidersbonden op zo ruime schaal aanhang vonden, dat in heel Nederland boeren met hen rekening moesten houden. Dat proces speelde zich regionaal dus heel verschillend af.

Stakingen in de landbouw

Een tweede ingang om de regionale betekenis van de landarbeidersbonden te bekijken, is een analyse van de plaatsen waar gestaakt werd. Men vindt de regionale accenten ook terug, wanneer het gaat om stakingen. Het getekende beeld is niet geheel correct, omdat de grote stakingen in een aantal dorpen in Groningerland door het CBS vaak als één staking zijn geteld. Desondanks springt in het geheel Groningen er al genoeg uit.

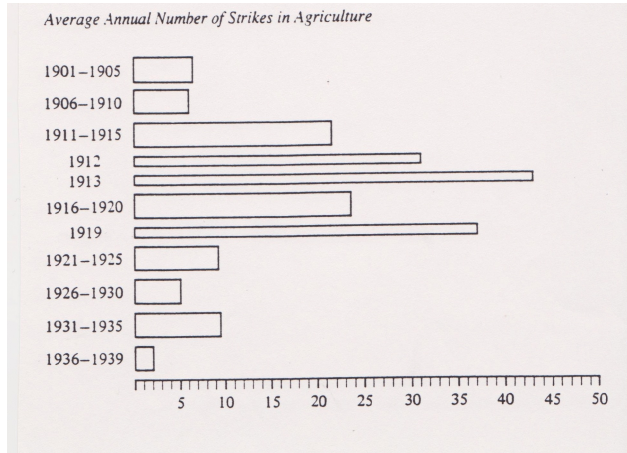
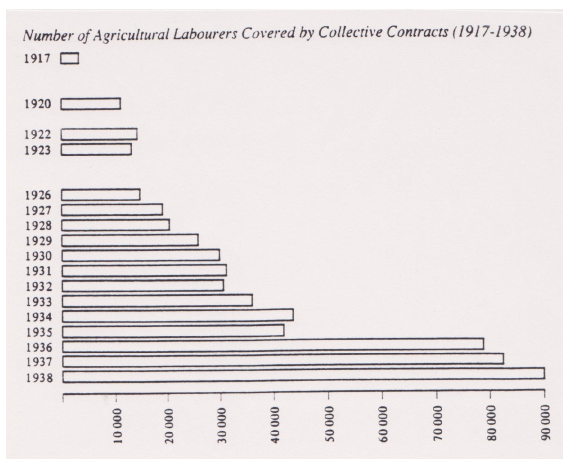
REGIONALE SPREIDING STAKINGEN
LANDARBEIDERS 1886-1939

In eerste instantie, in de ontstaansfase van de landarbeidersorganisatie speelden de Friese landarbeiders een belangrijke rol speelden in de strijd voor hogere lonen en betere arbeidsvoorwaarden, tegen misstanden, en voor het sluiten van collectieve loonakkoorden. Daar was de baanbrekende strijd van de Bildtse landarbeiders van Broedertrouw in de jaren 1889-1892 in eerste instantie op gericht. Hun voorbeeld deed in Groningen volgen, zoals blijkt uit de gegevens over het laatste decennium van de negentiende eeuw. In Friesland ging het toen al om georganiseerde acties van een landarbeidersorganisatie; in Groningen betrof het veelal nog spontane stakingen.

In de eerste tien jaren van de twintigste eeuw waren veel stakingen het resultaat van de ontwikkeling van de landarbeidersorganisatie. De Bond van Landarbeiders beet de spits af in de strijd om betere arbeidsvoorwaarden en het afsluiten van collectieve contracten. In het tweede decennium van deze eeuw nam de 'moderne' NVV-bond het vaandel over, waarbij het speerpunt in Groningen lag. Friesland en Drenthe leverden een kleinere bijdrage. Tot in de jaren dertig bleef Groningen van grote betekenis. Pas daarna verschoof het strijdtoneel zich naar elders, bijvoorbeeld naar Zeeland, al dient men wel te beseffen dat het toen om veel kleinere aantallen stakingen ging.

Vanwege de veel kleinere aantallen stakingen kan worden gezegd, dat er na 1920 in de provincie Groningen (op enkele stakingsjaren na met als hoogtepunt de stakingen in het

Oldambt van 1929) relatief weinig arbeidsconflicten in de landbouw waren. Dat hing samen met het geaccepteerd raken van het feit dat collectieve arbeidsovereenkomsten via onderhandelingen tot stand kwamen. Een andere reden was, dat de erkenning als contractpartner kort voor de Eerste Wereldoorlog in het landarbeidersbolwerk Groningen nog een fikse strijd opleverde. In de Groninger Veenkoloniën werd de Landarbeidersbond door de Boerenbond in feite de oorlog verklaard. In Zuidwending werden bijvoorbeeld veertien zichtmachines aangeschaft om in 1914 de confrontatie aan te kunnen gaan met de NVV-Landarbeidersbond. Ook in het Oldambt weerde zich de Boerenbond, tot in 1929. Deze bond wilde financieel sterk genoeg zijn om zonodig een hele oogst in de steek te kunnen laten. Uitsluitingen waren aan de orde van de dag, maar de NVV-Landarbeidersbond wist steeds te voorkomen dat Friese onderkruipers in Oost Groningen het werk van de uitgesloten arbeiders zouden overnemen. Het *Nieuws van den Dag* voorspelde toen: 'Deze landarbeidersorganisatie zal binnen enkele jaren een macht van betekenis zijn'.

In 1920 was de strijd om collectieve contracten voor grotere gebieden in de provincies Groningen en Friesland al goeddeels gestreden. In de jaren dertig werd daar overlegd op provinciaal niveau. Dat gold niet voor de rest van het land. Toty 1934 zouden cao's in de landbouw tot de provincies Groningen en Friesland beperkt blijven, daarna gingen steeds grotere gebieden onder een cao vallen.

In 1920 was de strijd om collectieve contracten voor grotere gebieden in de provincies Groningen en Friesland al goeddeels gestreden. In de jaren dertig werd daar overlegd op provinciaal niveau. Dat gold niet voor de rest van het land.

Toty 1934 zouden cao's in de landbouw tot de provincies Groningen en Friesland beperkt blijven, daarna gingen steeds grotere gebieden onder een cao vallen.

Samenvatting

Friezen speelden in de landarbeidersorganisatie in Nederland een belangrijke rol; met name gold dat voor de beginfase: zowel in de tijd dat de radicaal-socialistische richting in de landarbeidersorganisatie overheerste (1889-1907), als voor de eerste jaren van de NVV-bond (tot 1912). Dat wil zeggen: gedurende de eerste twintig jaar van de landarbeidersorganisatie in Nederland. De eerste strijd voor collectieve arbeidscontracten werd in deze jaren in Friesland gestreden. De doorbraak, zowel wat betreft het winnen van aanhang onder landarbeiders als wat betreft het afsluiten van collectieve arbeidsovereenkomsten met boerenorganisaties, werd echter bereikt in een tijd dat de provincie Groningen binnen de landarbeidersbeweging domineerde. Daarna zou Friesland in de landarbeidersorganisatie zeker van betekenis blijven, maar vond een verspreiding van de organisatie plaats over grote delen van Nederland. De

verplaatsing van de zetel van de bond van Leeuwarden naar Utrecht, in het voorjaar van 1921, illustreert deze ontwikkeling.

Ook de protestants-christelijke landarbeidersorganisatie begon in Friesland, maar kwam daar aan het begin van de twintigste eeuw, net zo min als elders van de grond. Langzaamaan werden tussen 1907 en 1920 de fundamenten gelegd voor een Christelijke Landarbeidersbond. De katholieke landarbeidersbond ontstond weer in een andere regio, namelijk in het westen van Nederland en vanuit de organisatie van bloemistenknechts en tuinarbeiders.

Waarom de landarbeidersorganisatie in Friesland begonnen is en waarom in de jaren rond het begin van de eerste wereldoorlog het zwaartepunt van de bond verschuift naar de provincie Groningen vraagt natuurlijk om een verklaring. In de eerste plaats hebben tot het midden van de jaren twintig de op de socialistische beweging georiënteerde bonden het terrein van de landarbeidersorganisatie in Nederland beheerst; pas daarna werden de confessionele bonden van meer dan regionale betekenis. Op het platteland van het Noorden was de socialistische beweging reeds vroeg van betekenis. Friesland was daarbij weer wat eerder dan Groningen, en Drenthe volgde nog weer wat later. Vier van de vijf eerste socialisten in de Tweede Kamer waren bijvoorbeeld in een plattelandsdistrict in het Noorden verkozen.

Onder de arbeiders op delen van het platteland van de Noordelijke provincies was het politiek bewustzijn eerder ontwikkeld dan elders. Zij bleken ontvankelijk voor de socialistische propagandisten die hen het visioen van een ander soort rechtvaardigheid en een ander soort maatschappij schilderden. In hun arbeidssituatie werden zij geconfronteerd met boeren, die politiek vaak een vrijzinnige of liberale opvatting hadden en die ondernemers waren geworden, waarbij arbeid koopwaar was geworden. Aan de ene kant gaf dat de boeren de mogelijkheid arbeiders aan te nemen en te ontslaan, wanneer de bedrijfsactiviteiten zulks vereisten; aan de andere kant gaf het de arbeiders vaak de vrijheid tot onderhandelen over hun arbeid en de mogelijkheden tot vakorganisatie te komen. Elders was die eerste tijd de sociale controle, vanwege de plaatselijke elite (waartoe de boeren behoorden), de patriarchale arbeidsverhoudingen of de invloed van de kerk een belemmering voor politieke bewustwording en politiek handelen. Met name de zwakte van de protestants-christelijke landarbeidersorganisatie tot in de jaren twintig illustreert de ondergeschikte positie van arbeidersgroepen in de Calvinistische zuil, en tevens illustreert de geschiedenis van deze richting hoezeer deze een reactie was op de ontwikkeling in het socialistische kamp.

Confessionele landarbeidersorganisatie was vaak een reactie op het voeren van stakingen in een bepaald dorp of een bepaalde streek. Dit gold duidelijk minder voor de katholieke landarbeiders, maar was ook weer specifiek voor Noord- en Zuid-Holland, waar ze te maken hadden met een concurrerende NVV-bond. Voor het echte katholieke gebied in het Zuiden van Nederland geldt een geheel ander verhaal: daar kwamen stakingen nauwelijks voor.

Literatuur

Beek, K.H. van, *Over collectief overleg in het bedrijfsleven. Analytische beschouwingen over de ontwikkeling voornamelijk in de landbouw* (Amsterdam 1939).

Centraal Bureau voor de Statistiek, *Werkstakingen en uitsluitingen in Nederland gedurende 1901* (Den Haag 1902).

Ibid. over 1902 tot en met 1939.

Frieswijk, Johan, *Om een beter leven. Strijd en organisatie van de land-, veen- en zuivelarbeiders in het noorden van Nederland (1850-1914)* (Leeuwarden 1989 / Fryske Akademy, dissertatie RU Groningen, 328 pag.)

Frieswijk, Johan, 'Landlabourers' protest in the northern Netherlands, 1880-1940', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 15 (1988) 2, 182-189.

Frieswijk, Johan, 'Dutch agricultural workers and their strikes, 1850-1940', in: Lex Heerma van Voss en Herman Diederiks (red.), *Industrial conflict. Papers presented to the Fourth British-Dutch Conference on Labour History* (Amsterdam 1988 / Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis), 174-185.

BIJLAGE: STAKINGEN EN UITSLUITINGEN LANDBOUW 1912-1939 (ZONDER DE TUINBOUW)

	Groningen	Friesland	Drenthe	elders	totaal
1912	2	2	-	-	
1913	8	1	-	-	
1914	8	-	-	-	
1915	-	-	-	-	
1912-1915	18	3	-	-	
1916	3	-	2	1	
1917	8	-	-	-	
1918	9	1	-	-	
1919	6	3	2	1	
1920	7	1	-	2)	
1916-1920	33	5	4	4	46
1921	3	-	4	2	
1922	4	-	-	1	
1923	1	2	-	4 (alle Zeeland)	
1924	-	-	2	-	
1925	1	4	-	-	
1921-1925	9	6	6	7	28
1926	-	1	-	-	
1927	1	-	2	-	
1928	3	-	1	1	
1929	3	-	-	-	
1930	-	1	1	2	
1926-1930	7	2	5	3	17
1931	6	2	18	1	
1932	11	-	1	-	
1933	6	-	-	3	
1934	2	1	5	-	
1935	-	1	-	-	
1931-1935	25	4	24	4	57
1936	-	-	-	-	
1937	1	-	-	-	
1938	-	-	1	1	
1939	-	-	1	4	
1936-1939	1	-	2	5	8